

İSLAM VE AHLAK FELSEFESİ: “KÖTÜLÜKTEN SAKINDIRMA” PRENSİBİNİN YARDIMA KOŞMAYA ETKİSİ

-Islam and Moral Philosophy: Influence of “Forbidding Wrong” on the Duty to Rescue –

Doç. Dr. Ali Çaksu

Uluslararası Saraybosna Üniversitesi

acaksu@ius.edu.ba

***Abstract** The issue of going to the aid of someone who is in trouble is a complex phenomenon. While in some cases some people help the victim, in many cases often the victim is totally ignored and nobody cares. The present introductory study examines briefly this issue from the viewpoint of psychology, law, ethics and religion. It concludes that Islam which differs from other religions to a great extent due to its emphasis on the principle of “commanding right and forbidding wrong” might make an interesting and significant contribution to the modern debate on the problem.*

***Key words:** Islam, moral philosophy, duty to rescue, psychology, law, forbidding wrong.*

Şehirler arası bir trende yolculuk ediyorsunuz. Bir ara, içinde bulunduğunuz vagonda sizden biraz ötede tuhaf bir şey olduğunu fark ediyorsunuz. Bakıyorsunuz ki, dört genç erkek bir kıza tecavüze yelteniyorlar. Kimse müdahale etmiyor. Öyle görünüyor ki insanlar korkuyorlar. Saldırganlar, bir trende böyle bir şeye cüret ettiklerine göre, bir çete üyeleri, uyuşturucu müptelası veya en azından silahlı olabilirler. Bu yüzden, müdahale eden kişi veya kişilerin can güvenliği tehlikeye girebilir. Peki, siz bu durumda müdahale edip mağdura yardım etmeye çalışır mısınız? Aslında, böyle bir olay yıllar önce Fransa’da gerçekleşti. Kimse yardım etmedi ve genç kız tecavüze uğradı.

Bu olayda insanların mağdura yardım etmeye yönelik herhangi bir müdahaleden kaçınmasının ana sebebi olarak saldırgandan korkmaları gösterilebilir. İnsanların kendi can güvenliklerini tehlikeye atacak bir yardım girişiminden uzak durmaları bir ölçüde anlaşılabilir bir şeydir.¹ Ancak şimdi şu iki örneğe bakalım (ki bunlardan ilki yardım etmeye çalışan bir insanın akıbetini de göstermektedir):

¹ Fakat bu gerekçenin dolaylı yoldan saldırganlığı teşvik edici bir tutuma dönüşebileceğini de unutmamak gerekir. Böyle bir sosyal iklimde, (yine Fransa’da) trende bilet kontrolü yapan bir kadın görevlinin bile tecavüze uğraması çok şaşırtıcı olmasa gerek: “Train staffer rape triggers French rail strikes”,

Nisan 2010'da New York'ta Hugo Alfredo Tale-Yax adlı bir adam bir soyguncunun saldırdığı kadına yardım etmeye çalışırken bıçaklandı. Hugo yaralı halde bir saatten fazla kaldırımda kaldı. Yaklaşık 25 kişi yanından geçip gitti. Adam can çekişirken bazıları durup baktı; hatta bir kişi fotoğrafını çekti, ancak hiçbiri yardım etmedi veya telefonla acil yardımı aramadı. Adam orada hayatını kaybetti.²

Bir başka olayda, Ekim 2011'de Çin'in Foşan kentinde 2 yaşındaki bir kız çocuğuna bir araba çarptı. Yolun içindeki kızı kimse kenara çekmediği için daha sonra büyük bir kamyon üzerinden geçti. Toplam 18 kişi çocuğun durumuna aldırış etmedi ve birçoğu kanlar içindeki kazazedenin yanından geçip gitti. Sonunda 58 yaşındaki sokak temizlikçisi bir kadın çocuğun yardımına koştu. Ancak, hastaneye kaldırılan çocuk 8 gün sonra öldü.³

Bu iki örneğe baktığımızda olaya şahit olan insanlara yönelik herhangi bir tehlike, tehdit veya risk bulunmamaktadır. Olayla ilgili tek sorumluluk mahkemeye şahit olarak çağırılma ihtimalidir. Aslında her iki olayda da (olay cereyan ederken bizzat şahit olanlar hariç) şüpheli veya sanık durumuna düşme riski yok denecek kadar azdır. Yapılması gereken tek şey ilk olayda acil yardımı aramak, ikincisinde ise birkaç saniye içinde çocuğu yoldan kaldırma çekmek ve gerekirse acil yardımı aramaktır. Ancak ne yazık ki, her iki olayda da insanlar uzun bir zaman hiçbir şey yapmamışlar ve mağdurlar hayatlarını kaybetmiştir.

Birlikte otobüse, metroya bindikleri; aynı cadde ve binaları paylaştıkları insanlardan en zor zamanında bile (bazen sadece ambulansı veya polisi aramak gibi) en ufak yardım alamayacağını bilmek nasıl bir duygu olmalı? Böyle insanların yaşadıkları bir topluluğa toplum demek mümkün müdür? Böyle bir toplumu ne ayakta tutabilir ve üyelerini birbirine ne bağlayabilir? Böyle bir topluluk içinde yaşayan insanlar acaba kendi çıkarları için veya zor zamanlarda diğerlerini kolayca feda ederler mi?

http://www.expatica.com/fr/news/local_news/train-staffer-rape-triggers-french-rail-strikes-16233.html

² Ikimulisa Livingston, John Doyle ve Dan Mangan, "Stabbed hero dies as more than 20 people stroll past him", *New York Post*, 25.4.2010.

http://www.nypost.com/p/news/local/queens/passers_by_let_good_sam_die_5SGkf5XDP5oou_dVuEd8fbl

³ Peter Foster, "Chinese toddler run over twice after being left on street", *The Telegraph*, 17.1.2011.

<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/china/8830790/Chinese-toddler-run-over-twice-after-being-left-on-street.html>

Yukarıda andığımız türden olaylar hakkında psikologlar, sosyologlar, hukukçular ve felsefeciler çeşitli çalışmalar yapmaktadırlar. Biz bu makalede önce psikologların, ardından hukukçuların, daha sonra da ahlak felsefecilerinin konuyla ilgili görüşlerine ve yaklaşımlarına kısaca değineceğiz. En sonunda da, dinlerin bu konuda söyleyecekleri önemli sözler olduğunu ve bu konuda diğer dinlerden bir hayli farklılık gösteren İslam'ın yaklaşımını ele alacağız. İslam'da "iyiliği teşvik etme ve kötülükten sakındırma" şeklinde ifade edilen dini prensibin ahlaki hayata nasıl bir etki yapabileceğini göreceğiz. Bu prensibin günlük hayatta karşılaşılan bazı somut ahlaki problemlere yaklaşımda seküler ahlaki yaklaşımlara ve diğer bazı dinlere nazaran bir hayli farklılık gösterebileceğini ve ayrıca kötülükle savaşmada önemli bir moral ve psikolojik avantaj sağlayabileceğini göstereceğiz.

Ne yazık ki, makalemizin başında andığımız türden olaylar, Türkiye dahil, bütün dünyada yaygınlaşmaya ve kanıksanmaya başladı. İnsanlar bu gibi durumlarda çoğu zaman neden yardım etmiyorlar veya en azından herhangi bir müdahalede bulunmaktan kaçınıyorlar? Bizce buna çeşitli sebepler göstermek mümkün: Çoğunlukla korku en başta geliyor. Olayı gerçekleştiren saldırgan veya saldırganlardan ve de onların bağlı olabileceği çete veya mafya gruplarından korkmak. Olaya karışıp kurbanı savunmaya çalışırken, bazen belki de suçlu durumuna düşmekten korkmak. İnsanı bezdirebilecek hukuki işlemlerden, mesela yıllarca sürebilecek bir davaya sık sık şahitlik için çağrılmaktan çekinmek, ki bu sırada sanık veya yakınlarınca tehdit edilmek ve aile huzurunun kaçması riski de var. Bunlardan başka, bazen kültürel sebepler de rol oynayabiliyor. Örnek olarak, Türkiye'de, en azından bazı bölgelerde, sokak ortasında karısını döven bir adama kimse müdahale etmeyebilir, zira birçok insan böylesi bir müdahaleyi başkalarının "aile içi problemlerine karışma" ve dolayısıyla "ahlaka aykırı" olarak görebilir.

Psikologlar bu olguyu genellikle "seyirci etkisi" (*bystander effect*) olarak tasvir ediyorlar, zira birçok insan böyle durumlarda olaya seyirci kalıp mağdur, kurban veya kazazedeye yardım etmemekte. "Seyirci apatisi" de denen bu olguyu araştıranlara göre, başkalarının varlığı, kişinin yardım etme davranışını bir şekilde engellemektedir. Hatta bazen acil bir durumda, olaya tanıklık edenlerin sayısı ne kadar fazlaysa, acil ihtiyacı olan kişilere yardım etme ihtimali de o kadar düşük olabilmektedir. Bunun sorumluluğun dağılmasından veya kent yaşamındaki genel duyarsızlaşmadan kaynaklandığını düşünenler vardır.⁴ Birçok araştırmacıya göre, seyirci etkisindeki temel güdü, olayı "seyreden" kişinin olayı gören bir başkasının olaya müdahale edeceği veya mağdura

⁴ İngilizce Türkçe Psikoloji Sözlüğü, <http://www.termbank.net/psychology/6243.html>

yardım edeceği inancı ve beklentisidir. Psikologlar uzun zamandır bu olguyu araştırmaktadırlar. Seyirci etkisine katkısı olabilen faktörler arasında şunlar sayılabilir: Olayın acil bir vaka olarak algılanıp algılanmaması, açık ve belirli olup olmaması, hissedilen sorumluluk duygusu, kişilik, cinsiyet, kişi ile mağdur arasındaki ilişki, olayın geçtiği çevreye aşinalık, grup kaynaşması ve sorumluluğun dağılması.⁵

Psikologların konu üzerinde yürüttükleri birçok gözlem, deney ve araştırma ve yazdıkları elbette ki önemli ve aydınlatıcı, ancak bizim kanaatimizce günümüzdeki “olaya karışmama” sadece onların ve diğer bilim insanlarının açıkladığı “seyirci etkisi” ile anlaşılabilir, zira bu olgu sadece sosyo-psikolojik olmaktan öte, insanların dünya görüşü, hayat felsefesi, değer algısı ve ahlak anlayışı ile yakından ilişkilidir. Mesela, günümüzde birçok insan, ne sebeple olursa olsun, rahatının bozulmasını istemiyor. Herhangi bir olayda, yukarıda saydığımız korku, tehlike, tehdit, hukuki süreç ve formalitelerden zarar görme gibi riskler pek bulunmasa bile, insanlar müdahale yönünde ahlaki bir sorumluluk hissetmiyorlar. Günümüzde diğerkamalık (özgecilik, *altruism*), yani kendi çıkarını düşünmeden, dışarıdan bir ödül beklemeden, hatta bazen kişisel bir bedel ödeyerek, başkalarının çıkarını ve iyiliğini düşünme hasletine nadir rastlanır olmuştur. Ferdietçiliğin böylesine güçlendiği bir çağda toplumsal sorumluluk duygusu elbette ki zayıflıyor. Nitekim, şu gibi sorular birçok insanın zihninden geçiyor olmalı: İnsanların güvenliğini sağlamak güvenlik güçlerinin işi değil mi? Bazen güvenlik güçlerinin bile başa çıkamadığı suçlulara karşı fert olarak bizler ne yapabiliriz ki? Neler olup bittiğini bile doğru dürüst bilmeden bir olaya karışıp da kendi güvenliğimi niye tehlikeye sokayım veya rahatımı bozayım? Mağdura yardım etmemede insanlar arası ilişkilerin kökten değişmesinin, mesela komşuluk ve yardımlaşma gibi kadim geleneklerin yok olmasının da payı var. Aksi takdirde, modern zamana kadar, olması hayal bile edilemeyecek, hatta bugün bile bizi hayretler içinde bırakacak şu olay nasıl izah edilebilir?: Ekim 2012’de Fransa’nın Lille kentine yakın bir köyde 15 yıl önce ölen bir adamın iskeleti evinde bulundu. Fransız polisinin yaptığı açıklamaya göre, adamın yalnız yaşadığı ve hiç akrabası olmadığı için evine o günden beri kimsenin uğramadığı

⁵ Belki bu olaya “seyirci kalma” psikolojisinin bir bakıma hayata seyirci kalma psikolojisine de dönüştüğü ileri sürülebilir, zira siyasette de bir tür “seyirci etkisi”nden bahsetmek mümkündür. Mesela, Chomsky ABD’deki demokrasiyi çoğunluğun büyük ölçüde seyirci kaldığı ve olan biteni izlemekle yetindiği bir “seyirci demokrasi” (*spectator democracy*) şeklinde tasvir etmektedir. Noam Chomsky, *Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda*, Seven Stories Press, New York 2002.

anlaşıldı.⁶ Bir başka olayda, Avustralya’da bir kadın öldükten sekiz yıl sonra dairesinde cesedi bulundu.⁷ Son on yıllarda, benzerlerini duyduğumuz bu olayı istisnai bir durum sayarak geçiştirmek mümkün değildir. Nitekim, internette yapılacak basit bir araştırma bu türden onlarca olayın varlığını gösterecektir.

Son yıllarda birçok ülkede insanların yaşadığı değişimin getirdiği yeni hayat tarzı ve onun sosyal ve ahlaki yansımalarına çarpıcı bir örnek verelim: Noel alışveriş sezonunda ABD’de Batı Virginia’da bir alışveriş merkezinde 61 yaşındaki bir adam aniden yere yıkılır. Uzun süre adamın durumuna çevredeki kimse aldırış etmez, zira herkes indirimli mallar bitmeden alışveriş yapma derindedir. Bazı müşteriler olaya o kadar kayıtsızdır ki, adamın üzerine basıp diğer tarafa geçip alışverişlerine devam ederler. Bir süre sonra, diğerleri gibi aynı yerde alışveriş yapmakta olan birkaç hemşire adamın yardımına koşup kalp masajı yaparlar. Kalp problemi olan adam daha sonra hastanede ölür. Böylesi bir tavır karşısında çok geçiren arkadaşlarından birinin dediği gibi: “Başı belada olan birisini nasıl fark etmezsiniz? Anlayamıyorum! Bu durum, ucuz mal kapışma açgözlülüğünden başka neyle açıklanabilir?”⁸ Burada şunu belirtelim ki, genel olarak Amerikan kanunlarına göre, hukuki açıdan, birisine yardım etme gibi bir yükümlülük bulunmayıp sadece ahlaki bir görevden bahsedilebilir.

Hukuk Sistemlerinde Yardıma Koşma

Günümüzde bazı hukuk sistemleri, insanlara şahit oldukları bir acil durumda yardım etmeye yönelik belirgin bir sorumluluk yüklemeyen, bazılarında ise durum tersinedir. Mesela Kanada’da Kübek İnsan Hakları ve Özgürlükleri Sözleşmesi’ne göre, hayatı tehlikede olan her insanın yardım alma hakkı vardır ve bu yüzden insanlara yardım etmek hukuki bir görevdir. “Kendisine veya üçüncü bir şahsa zarar riski bulunmuyorsa, ya da başka bir geçerli sebebi yoksa, hayatı tehlikede olan herhangi bir kişiye, şahsen veya yardım çağırarak, yardım etmek” zaruridir.⁹ Aynı şekilde, Brezilya Ceza Kanunu’na göre, yardım edecek kişi için güvenli olduğu sürece, muhtemel ve ciddi

⁶ “Skeleton of French man found in bed after 15 years”, <http://www.reuters.com/article/2012/10/19/us-france-skeleton-idUSBRE89I0YS20121019>.

⁷ “Sydney Woman's Remains Found Years After Death”, http://www.huffingtonpost.com/2011/07/06/sydney-woman-remains-found_n_891102.html

⁸ “Black Friday: Target Shoppers Step Over Walter Vance As He Collapses, Dies”, http://www.huffingtonpost.com/2011/11/27/black-friday-target_n_1115372.html

⁹ Charter of Human Rights and Freedoms, Part 1, Chapter 1, Section 2. http://www2.publicationsduquebec.gouv.qc.ca/dynamicSearch/telecharge.php?type=2&file=/C12/C12_A.HTM

tehlike altında bulunanlar dahil, yaralı veya engelli insanların yardımına koşmamak (ya da uygun durumlarda acil servisi aramamak) bir suçtur.¹⁰ Yine bu yüzden, mesela, Lady Diana'nın öldüğü otomobil kazası sırasında orada bulunan fotoğrafçılar hakkında Fransız hukukundaki "tehlike altındaki bir kimseye yardım etmeme" suçunu işleyip işlemedikleri konusunda soruşturma açıldı.¹¹

Elbette ki, hemen hemen her hukuk sisteminde itfaiyeci, acil servis doktoru, polis gibi görevlilerin mesleklerinin gereğı insanlara, ana-babaların reşit olmayan çocuklarına, ana-baba konumunda bulunan okul, kreş ve çocuk bakıcılarının çocuklara, yolcu şirketlerinin yolculara, iş sahiplerinin çalışanlara, mülk sahiplerinin davet ettikleri misafirlerine ve eşlerin birbirlerine yardım etme zorunluluğı vardır. Ancak dikkat edilirse, burada yardım eden ile edilen arasında büyük ölçüde bir hukuki bağlantı veya "özel ilişki" var olup, hemen hemen hepsinde resmi bir görev veya hukuki bir konum (ana-babalık, işveren olma) dolayısıyla doğan bir yardım sorumluluğı bulunmaktadır. Bunların hiçbirinde, hukuki bir sorumlulukla değil de, sırf ahlaki sebeplerle "hiç tanımadığı bir insana" yardım etme sözkonusu değildir.

Ayrıca, mağdura yardım etme ile ilgili mevcut hukuki düzenlemelerin çoğunda tıbbi yardım ve acil yardım gibi durumlar sözkonusu.¹² Hatta ilgili kanunlar yardım edenin yardım sırasında istemeden, kazazede, yaralı, hasta, engelli veya tehlike altında olan kişiye verebileceğı zarara karşı kendisini hukuken korumayla ilgileniyorlar. Amaçları ise insanları yardıma teşvik etmek ve verebileceğı kasıtsız zararlar dolayısıyla mahkemeye verilme veya yargılanma korkusundan dolayı insanların yardım sunma konusundaki tereddütlerini azaltmaktır.¹³ Yani bir bakıma yasalar insanların bu konudaki eksikliğini gidermeye yönelik teşviklere başvurmaktadır.

¹⁰ http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/decreto-lei/Del3689.htm

¹¹ *The Telegraph*, 10.10.2007, <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1565702/Princess-Diana-Paparazzi-didnt-help-victims.html>

¹² http://www.heartsafeam.com/pages/faq_good_samaritan

¹³ "Good Samaritan Law and Legal Definition", <http://definitions.uslegal.com/g/good-samaritans/>. "Karşılık beklemezsizin başkalarına yardım eden kimse" şeklinde Türkçeye çevrebileceğimiz (ve kökeni Kitab-ı Mukaddes'teki bir olaya dayanan) İngilizce "*good samaritan*" teriminin Türkçede bir denginin olmaması dikkat çekicidir. Herhalde Türk kültüründe böyle bir eylem (yakın zamanlara kadar) zaten sıradan bir hareket olarak görülüyordu. Zor durumdaki insana yardım için yapılan fedakarlıklar bunları yapan kişilerce çoğu zaman yalnızca "insanlık" veya "insaniyet" kavramı ile geçiştiriliyordu ve yapılanın insan olmanın bir gereğı olduğu ima ediliyordu. Bu tavır hala yaşıyor olsa da, Türk toplumunun bu açıdan olumsuz yönde önemli değişime uğradığına hiç kuşku yok.

Kısacası, mağdura yardım etme bütün dünyada, yalnızca belirli hukuk sistemlerinde ve onlarda da yardım edenin kendisine ciddi bir zarar gelmeyecekse, bir yükümlülük olarak görülüyor. Ayrıca, pratik duruma baktığımızda görüyoruz ki, ne yazık ki bu tür kanunlar nadiren uygulanıyor ve genelde hem yurttaşlar hem de hukukçularca ihmal ediliyor. Bu konuda uygulamada hem hukuk hem de (aşağıda göreceğimiz gibi) ahlak alanlarında ciddi eksikliklerin bulunduğu aşikar.

ABD'deki (ki bu durum başka birçok ülke ve kültür için de geçerlidir) hukuk ile ahlak arasındaki uçuruma dikkat çeken Rosenbaum'un gözlemlerine göre, hukukçular hissi bakımdan ilgisiz ve kayıtsız, aşırı mantıklı, teknik, dar, bürokratik ve de temel insani duygulara ve ahlaki ilkelere tamamen duyarsız bir profesyonel dünya görüşüne göre çalışmaktadırlar. Aslında bu problem bir bakıma, yurttaşların ve mahkemelerin adalet anlayışlarının uyuşmamasından kaynaklanmaktadır. Kanuni olan ile hissi olanı tamamen ayrı tutan Amerikan hukuk sistemi kasıtlı olarak temel ahlaki kriterleri ihmal etmekte ve hukuki görev ile ahlaki sorumluluğu bir araya getirememektedir.¹⁴ Hukukun ve hukukçuların yetersizliğini ve hatta bazen konuya bir ölçüde kayıtsız kalmasını böylece dile getirdikten sonra, şimdi kabaca ahlak felsefesinin bu konudaki görüşlerine bir göz atalım.

Ahlak Felsefesinde Yardıma Koşma

Zor durumdakilere yardım etmenin ahlaki açıdan meşru gösterilmesine gelirse, genelde, ortak insanlık bağı dolayısıyla, insanların başka insanları kurtarma görevi bulunduğu söylenebilir. Bir başka gerekçe, birçok ahlak sisteminin (ve dinin) ortaklaşa büyük ölçüde savunduğu bir prensip olan ve “kendin için istemediğini başkası için de isteme” veya “sana nasıl davranılmasını istiyorsan, sen de insanlara öyle davran” şeklinde dile getirilebilecek “Altın Kural”dır. Kısacası, bu prensibe göre, zor durumda iken nasıl başkalarından yardım bekliyorsak, biz de aynı şekilde öyle durumdakilere elimizden geldiğince yardım etmeliyiz.

Faydacı (*Utilitarian*) ahlak da bu konuda bize destek olabilir. Kabaca, toplumda mutluluğun en yüksek düzeye çıkarılmasını, buna karşılık acı ve mutsuzluğun ise en düşük seviyeye indirilmesini amaç edinen ve bunları sağlayan eylemleri iyi ve doğru olarak gören faydacılık da, yardım etme ve kurtarma eylemlerini, durumu daha da kötüleştirmedikçe, ahlaki bir görev olarak görür.

¹⁴ Thane Rosenbaum, *The Myth of Moral Justice: Why Our Legal System Fails to Do What's Right*, Harper Collins, New York 2004.

Benzeri şekilde, ahlakın ve doğru davranışın esasını iyi bir kişilik ve karakter sahibi insanın hayatında yaşayacağı erdemlerde gören erdem ahlakı da merhamet, sempati, dürüstlük, sadakat ve vefa gibi erdemlerin geliştirilmesini ve uygulanmasını salık verir ki, bunlardan merhamet ve sempati elbette ki zor durumdaki insanlara yardımcı gerekli kılar.

Buna karşılık, Ayn Rand gibi yazarlarca desteklenen bencillik (egoism) ahlakının genelde bu saydığımız yaklaşımlara tam tersi yönde düşündüğünü hatırlatmakta yarar var. Ne var ki, felsefi açıdan oldukça zayıf bir pozisyon olan bu yaklaşımın genelde felsefecilerce pek ciddiye alınmadığını veya reddedildiğini belirtelim.

Kısacası, hemen hemen bütün ahlaki yaklaşımların insanlara başkalarına yardım etmeyi buyurduğunu veya en azından buna teşvik ettiğini söyleyebiliriz. Ancak, tıpkı hukuk sistemlerinde olduğu gibi, ahlak sistemlerinin de bu konudaki eksiklik ve yetersizliklerinden bahsetmek mümkündür. Bugün ana ahlak akımlarından üçü olan görev ahlakı, faydacı ahlak ve erdem ahlakını çeşitli yönlerden ciddi biçimde eleştirmek mümkün ve hiçbirinin tek başına tam, kapsamlı ve tutarlı bir sistem sunamadığına inananlar çok. Bu makalenin sınırlarını aşacağı için, burada bu konudaki tartışmaya yer veremeyeceğiz.¹⁵ Sadece, ahlaki yaklaşımların pratiğe aktarılmasında veya insanların ahlakla ilişkilerinde çeşitli problemlerin ortaya çıktığını belirtmekle yetineceğiz.

Mesela, böylesi bir problem ahlakın bağlayıcılığı meselesidir. Öncelikle, belirli bir konuda hukuk sistemlerinin ve yasaların bağlayıcı olmadığı bir ortamda ahlak teorileri ve ekolleri insanlar için ne kadar bağlayıcı olabilecektir? Nitekim, maalesef günümüzde ahlak sık sık kişisel bir tercih olarak ortaya çıkıyor. Peter Singer'in¹⁶ dikkat çektiği gibi, birçok insanın kendi hayatlarını boş ve tatminsiz bulduğu bir zamanda yaşıyoruz. Birçok yerde dinin zayıflaması ve komünizm gibi ideolojilerin çökmesi tek mesajı "tüket ve çok çalış ki, daha fazla tüketmek için para kazanabilesin" olan serbest pazar ideolojisine meydan bıraktı. Ancak felsefecilerin ve geleneksel kültürlerin çağlar boyunca dediği gibi, temel ihtiyaçlarımızı karşıladıktan sonra daha fazla servet elde etmek bizi daha fazla mutlu kılmıyor. Ne var ki, birçok insan ahlakı kişisel çıkarına ters görüyor. Ahlak prensiplerine uydukları için önüne çıkan fırsatları ve kişisel "başarı"yı kaçırıyorlar kendi çıkarlarını o prensiplere kurban etmiş gibi görüyorlar. Halbuki kişisel

¹⁵ Faydacı ahlak ve görev ahlakının bu konudaki tezlerini ve zayıf yönlerini inceleyen, ancak en azından görev ahlakının bu açıdan geliştirilebileceğini savunan bir çalışma için bkz. Per Bauhn, "The Extension and Limits of the Duty to Rescue", *Public Reason: Journal of Political and Moral Philosophy* 3 (1), 2011.

¹⁶ Peter Singer, "The Drowning Child and the Expanding Circle", *New Internationalist*, April, 1997. <http://www.utilitarian.net/singer/by/199704--.htm>

ıkar peşinde koşmak, yaygın olarak algılandığı Őekliyle zevk, haz ve Şahsi tatminin ötesinde anlamı olmayan bir hayattır. Nitekim, günümüzdeki yaygın popüler anlayışın aksine, geleneksel anlayışlara göre, ahlak ile (gerçek anlamdaki) Şahsi çıkarlar arasında bir uyum bulunmaktadır. Modern dönemde “aydınlanmış öz-çıkar (*enlightened self-interest*)” diye de adlandırılan bu kavrama göre, kamu yararına olan sonunda ferdin de yararınadır. Bir başka deyişle, başkalarının ya da ait oldukları grubun çıkarlarına katkıda bulunanlar sonuç olarak kendi çıkarlarına da hizmet etmiş olurlar. Bertrand Russell’in dediğı gibi, “kendi mutluluğumuz için başkalarının mutluluğunu savunmalıyız.” Singer inanmaktadır ki, “ahlak halkası” gerçekten genişlediğinde, yani yüksek bir ahlaki bilinç yaygınlaştığında içinde bulunduğumuz toplum kökten değışecektir.

İşte bu noktada, yani yüksek bir ahlaki bilinç hususunda, dinlerin toplumların hayatındaki önemli rolü göze çarpmaktadır, ki bu konuyu Şimdi ele alacağız.

Dinlerde ve İslam’da Kötülükten Sakındırma ve Yardıma Koşma

Kötülükten sakındırma prensibinin benzer ve paralellerine İslam öncesi bazı din ve kültürlerde, Yahudilik ve Hristiyanlıkta, hatta cahiliye Arap kültüründe de rastlamak mümkündür. İlginçtir ki, Cook’a göre, Zerdüştlük, Budacılık ve Konfüçyüsçülük gibi çok-tanrılı din ve kültürlerde böylesi belirgin bir paralel görmüyoruz. Her ne kadar, benzeri bazı ifadelere rastlasak da, bu kültürlerde bu yönde merkezi bir değer ve sistemli bir açıklama göze çarpmamaktadır. Bu yazarın ileri sürdüğü gibi, tek-tanrılı dinlerle kötülükten sakındırma ile ilgili değerler arasında önemli bir bağlantı bulunabilir. Bu bağlantı bu dinlerin kendi aralarındaki etkileşimden ortaya çıkabileceğı gibi, yapısal olup bu dinlerin karakterini de yansıtabilir. Belki de Şu üç özellik etkili olmaktadır: İlkin, açık bir ahlak anlayışı ortaya koyan bir Tanrı. İkincisi, bu dünya işlerinde Tanrı’nın ve insanın aktif rolü. Son olarak, inananları kardeş olarak gören sıkı bir dini topluluk his ve bilinci.¹⁷ Bunlardan bağımsız olmasa da, ayrıca İslam’daki güçlü ahiret inancı ve Müslümanlar için hayatın yeryüzünde yaşanan hayatla sınırlı olmadığı, onun öncesi ve sonrasını da kapsadığı hususundaki inanç da vurgulanmalıdır. Sonsuz bir hayatın varlığına iman eden ve bu dünya hayatında gerekirse birçok fedakarlık yapılabileceğini düşünen bir insan ile doğumu ile ölümü arasında geçen ve yalnızca bu dünyada yaşanan tek bir hayatı olduğuna ve onu da “en mutlu” bir biçimde geçirmesi gerektiğine inanan insan arasında elbette ki kötülükten sakındırma ve bu uğurda risk alma konusunda önemli farklılıklar bulunacaktır.

¹⁷ Michael Cook, *Forbidding Wrong in Islam*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, 156-7.

Bilindiği gibi, Kuran-ı Kerim’de Müslümanların yeryüzünde doğruyu ve adaleti hakim kılmak için mücadele etmesi gerektiğine dair birçok ayete rastlamaktayız. Bu yöndeki çabalar yanlışlık ve haksızlıklara müdahale edilmesi ve zor durumdaki insanlara yardım edilmesini de içermektedir. İslam kültüründe bu konudaki ahlaki görev çoğunlukla “emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i an il-münker” prensibi içinde dile getirilmiştir. Bu prensibi Türkçe’de “iyiliği emretmek, teşvik etmek ve kötülükten sakındırmak, uzak tutmak” şeklinde dile getirmekteyiz. Biz bu çalışmada bunu, kısaltarak ve konumuza da uygun gelen bir biçimde “kötülükten sakındırmak” biçiminde anıyoruz. Terim aslen “haksızlık ve adaletsizlik yapanlara engel olma” anlamında olsa da, “zor durumdaki insanlara yardım etme” görevini de dolaylı olarak içermektedir. Birilerine karşı kötü davranmak veya suç işlemek üzere olan birisini kötülükten sakındırdığınızda, olası kurban ve mağdurlara da (ki bunlar hayvan da olabilir) yardım etmiş oluyorsunuz. Ayrıca, iyiliği teşvik etme de, ortada bir suç olmasa da mağdur durumunda bulunan kişiye (mesela bir kazazedeye) yardım etmeyi içermektedir. Devletin ve devlet görevlilerinin kötülükten sakındırması veya yanlışları düzeltmesinin yanısıra fertlerin bunları yapmasından da bahsedilebilir. Biz bu çalışmamızda konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla ikinci türden eylemleri ele alıyoruz.

Kötülükten sakındırma konusundaki ayetlere birkaç örnek verecek olursak: “Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz” (3:110).¹⁸ Dikkat edilirse, burada kötülükten sakındırma neredeyse İslam ümmetinin ayırdedici bir özelliği gibi anılmaktadır. “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır” (3:104). “Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar” (9:71). Bu gibi ayetlerden başka, bir kötülük görüldüğünde onu elle veya dille düzeltmeyi, fakat bunlar elden gelmiyorsa en azından kalple buğzetmeyi emreden meşhur hadis bütün İslam toplumlarında iyi bilinmektedir.

Adalet ve iyiliği hakim kılma yolunda “çabalama” ve “mücadele etme” (ki bunlar “cihad”ın aslı manasını içermektedir) Müslümanlar için bir ilahi buyruk ve ahlaki görevdir. Konuyla ilgili ayetlerden bir tanesi bunu açıkça dile getirmektedir: “De ki: “Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz bir ticaret ve beğendiğiniz meskenler size Allah'tan, peygamberinden ve onun yolunda cihattan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin! Allah fasık topluluğu doğru yola erdirmez”” (9:24). Böylece, bu ayetin muhatabı Müslümanların kötülükten sakındırmada (ticaret gibi) şahsi çıkarlarını ve (hoş

¹⁸ Bu çalışmada anılan ayet mealleri şu adresteki “Diyanet Meali”nden alınmıştır: www.kuran.gen.tr

evlerindeki) rahatlarını düşünmeleri sözkonusu değildir. Bir mağdur, felaketzede veya kazazedeye yardım etmeyi gerektiren bir durumda (belki kendi hayatını tehlikeye atma gibi istisnai durumlar haricinde) tereddüt etmeleri düşünülemez. Hatta bazı durumlarda Müslümanlar başkasına yardım uğruna ölmeyi bile göze alabilirler. Nitekim, Ebu Ya'lâ ibn el-Ferrâ'nın şu görüşü buna güzel bir örnek teşkil eder. "Eğer birisini bir başka insanı öldürmeye çalışırken görürse, onu savunmak zorundadır, tıpkı kendisini savunur gibi. Zira nasıl kendi yiyeceğini vererek bir insanın hayatını kurtarmak veya bir insanı boğulmaktan kurtarmak zorundaysa, aynı şekilde onu savunmak zorundadır."¹⁹

Bu yaklaşımın İslam'ın bu konuda diğer din ve kültürlerden farkını açıkça gösterdiğini söyleyebiliriz. İslam'daki görev kavramının kendine özgü ve ayırdedici karakterine dikkat çeken Cook'un aktardığı gibi,²⁰ Yukarıda ilk andığımız Kuran ayetini (3:110) tefsir eden Fahreddin el-Razi (ö. 1210) şu soruyu sorar: İyiliği emredip kötülükten sakındırma prensibi Yahudi ve Hristiyan toplumlarda da bulunduğu halde, neden Allah Müslümanları en hayırlı ümmet olarak tasvir etmiştir? Cevap olarak da Şafii tefsirci Kaffal'ın (ö. 976) şu görüşünü anar: Müslümanlar bu görevi titizlikle yerine getirirler, ki bu bazen gerekirse savaşmayı ve öldürölme riskini de içerir. Cook'a göre, Yahudilik ve Hristiyanlıkta bu prensibe o kadar da önem verildiğine rastlamıyoruz. İslam kültüründeki bu görev müstesna bir karakterdedir. Müslüman toplumlarda ilmi geleneğin ayrılmaz bir parçası olduğu halde, şiddet, devrim ve eşitlikçilik potansiyeline sahiptir.

Sonuç

Bu giriş çalışmasında zor durumdaki birisine yardım etme konusunda psikoloji, hukuk, ahlak felsefesi ve din alanlarında ne gibi yaklaşımlar bulunduğunu kısaca inceledik. Psikolojinin olaya yaklaşımının bir açıdan yararlı ve aydınlatıcı olduğunu, ama genelde yetersiz kaldığını gördük, zira birçok araştırmacı bunu sırf sosyo-psikolojik bir olgu gibi inceleyip ahlaki ve felsefi boyutları ihmal etmekte, insanların dünya görüşü, hayat felsefesi, değer algısı ve ahlak anlayışının olası etkileri ile pek ilgilenmemektedir.

Daha sonra dünyadaki bazı hukuk sistemlerinin konuyla ilgili hemen hemen hiçbir düzenlemesinin bulunmadığına şahit olduk. Bu konuda aktif olan diğerlerinde ise maalesef pratikte bu tür yasalar nadiren uygulanıyor ve genelde hem yurttaşlar hem de

¹⁹ Ebu Ya'lâ ibn el-Ferrâ, *El-emr bi'l-ma'ruf ve-l nehy an el-münker*, elyazması, Şam, Zahiriyeye. Mecmu, no. 3779, f. 109a.13. şu eserden aldık: Michael Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2004 [2001], 588. dn.10.

²⁰ Michael Cook, a.g.e., 582-3.

hukukçularca ihmal ediliyor. Ayrıca, hukuk kendi yapısı gereği sık sık günlük hayattan, insanların duygu ve düşüncelerinden ve hatta bazen ahlaki anlayışlardan uzakta durabiliyor. Ayrıca, hukuktaki “yardım edenin hayatına zarar gelmedikçe” şartı, ferdiyetçi hayat görüşünde çoğu zaman “çıkarıma bir zarar gelmedikçe” şeklinde anlaşılıyor veya uygulanıyor. Hiç tanımadığın birisi için fedakarlık yapma fikri hakim modern dünya görüşüne bir hayli yabancı. Ferdiyetçiliğin birçok insanın şahsında bencilliğe evrilmesi ise oldukça yaygın.

Çalışmada ahlak teorilerinin konuya yaklaşımına ve ilgili problemlere de değindik. Ancak bu çalışmada ayrıntılarına pek giremediğimiz ahlak felsefesi alanındaki canlı ve ufuk açıcı tartışmaların ne yazık ki bize güvenilir bir metot sunamadıklarını görüyoruz. Bu arada, modern çağda etkili olan epistemolojik şüphecilik ve ahlaki relativizmin modern insanı bir tür nihilizme sürüklediği şeklindeki görüşleri de yabana atmamak lazım. Eğer ahlaki toplum ve kültür “yaratıyor” ise, ahlak modern seküler dünyada fert için ne kadar bağlayıcı olabilir?

Bütün bunlara günümüzde nüfuzunu bütün dünyada gittikçe pekiştiren liberalizm, kapitalizm ve liberal demokrasi anlayışlarını da eklemek gerekir. Özellikle büyük şehirlerde, kimsenin kimseye karışmadığı, eksiklik, yanlış ve suçlara da sadece (polis, savcı ve hakim gibi) resmi yetkililerin karıştığı bir dünyada yaşıyoruz artık. Böyle bir dünyada “kötülükten sakındırma” prensibinin çoğu zaman “başkalarının hayatına” müdahale olarak algılanacağı aşikar. Hatta bu yüzden Müslümanlar için merkezi bir konuma sahip olan “kötülükten sakındırma” prensibi bugün güçlü Batı etkisi dolayısıyla “kendi işine bakma” yaklaşımı ile karşı karşıya gelmektedir. Demokratik toplumlarda hakim olan bu anlayışa karşı son dönemlerde gelişen Toplulukçuluk (*Communitarianism*) gibi felsefe veya ideolojiler ise pratikte bir fantazi düzeyinde kalmakta. İşte dünya çapında mevcut böyle bir sosyo-kültürel atmosferde dinlerin ve özellikle de İslam’ın oynayabileceği önemli rol göze çarpmaktadır. Bu açıdan İslam ve Müslümanlar özellikle öne çıkmaktadır. Dünyadaki olumlu-olumsuz gelişmelerden ve modern ideoloji ve hayat tarzlarından büyük ölçüde etkilenen Müslüman toplumlarda yine de din ile hayat arasındaki ilişkinin diğerlerine nispeten hala daha güçlü olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, bu çalışmada gördüğümüz gibi seküler ahlak ve hukukta zor durumdaki birine yardım etme çoğu zaman bir “lütuf” olarak değerlendirilirken, İslam’da ise kötülükten sakındırma prensibi ve adaleti yerine getirme yükümlülüğü gereği böyle bir şey bir “vazife” olarak görülüyor. Bu giriş çalışmasında meseleyi kısaca ortaya koyduk. Konuyu daha kapsamlı bir araştırmada ayrıntılı bir biçimde incelemeyi umuyoruz.